

ОСНОВНІ КОМПОНЕНТИ ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ЗРОСТАЮЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті розкрито сутність моральної самосвідомості зростаючої особистості. Визначено базові цінності цього феномену. Досліджено основні компоненти виховання моральної самосвідомості дітей та учнівської молоді: знання, ціннісні ставлення, інтереси, емоції, почуття, потреби і мотиви, самооцінка, рефлексія, практична діяльність, воля, вищі моральні цінності, ідеали, самовиховання.

Ключові слова: моральна самосвідомість, основні компоненти виховання, зростаюча особистість.

Європейський вектор розвитку України актуалізує перед педагогічною наукою і практикою проблему виховання морально свідомої особистості як активного суб'єкта, спроможного реалізувати свої права і свободи та поліпшити життя українського суспільства. Від сформованості таких універсальних моральних цінностей, як свобода, совість, чесність, відповідальність, гідність, самодостатність залежатиме моральне здоров'я зростаючої особистості, її впевненість у власних силах, спроможність розбудовувати українську державу, відстоювати власну гідність і національні інтереси.

Через моральну самосвідомість особистості реалізується найбільш ефективний моральний спосіб регулювання поведінки людини, яка добровільно, у цілковитій відповідності та гармонії зі своїми почуттями і переконаннями здійснює вчинки, що відповідають моральним вимогам суспільства.

Моральна самосвідомість особистості — це усвідомлення себе, своїх моральних цінностей, ставлень, якостей, потенційних можливостей, вчинків, їхніх мотивів і наслідків, регулювання власної поведінки та моральне самовдосконалення.

Важливою змістовою складовою моральної самосвідомості зростаючої особистості є система *цінностей* (І. Д. Бех, С. С. Бубнова, Н. І. Гусякова, Н. Н. Кузнецова, Г. М. Прихожан, В. С. Собкін, Н. М. Толстих). Цінності є динамічними утвореннями, які в процесі морального зростання особистості якісно змінюються.

Розвиток моральної самосвідомості дітей та учнівської молоді в позакласній діяльності у сучасних умовах має спрямовуватись на формування системи *само гуманістичних цінностей* з можливостями їх збагачення кожним індивідом у процесі інтеріоризації. Базовими інтегративними гуманістичними цін-

ностями, що характеризують моральну самосвідомість сучасної української зростаючої особистості, рівень її вихованості, нами були визначені — СВОБОДА, ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, ГІДНІСТЬ, СОВІСТЬ, САМОДОСТАТНІСТЬ. Ці категорії враховують світові глобалізаційні виклики, сучасні соціально-економічні та політичні реалії України. Очевидно, що процес інтеріоризації суспільних цінностей в особистісні надбання дітей та учнівської молоді є складним і багатоаспектним.

Мета статті: розкрити основні компоненти виховання базових цінностей моральної самосвідомості зростаючої особистості.

Першочерговим компонентом моральної самосвідомості, її підґрунтям є *моральні знання* (показники когнітивного критерію). Адже, згідно з базовою Концепцією ЮНЕСКО від 2005 року, нинішнє суспільство — це *суспільство знань*. Порівняно з попереднім інформаційним суспільством, яке ґрунтувалось на досягненнях технологій, суспільство знань має глибші соціальні, етичні, політичні параметри. Сучасному етапу поступу цивілізації притаманне переміщення інтелекту, наукових знань у центр детермінуючих чинників, стійке економічне зростання та суспільний прогрес. Знання трактуються з різних позицій: як стратегічний економічний ресурс, як важіль влади, як інформація, що надає можливість здійснення ефективних дій, у тому числі громадянських. Робітник розумової праці — це головне надбання будь якої організації в теперішніх умовах конкуренції. У часи «когнітивної революції» робота більше не товар — це доля автоматизованих ліній чи механізмів. Головне — знання і творчі здібності.

Особливо важливими для розвитку моральної самосвідомості є знання про себе, свій внутрішній світ, гуманістичні моральні принципи і цінності, які є регуляторами взаємовідносин у суспільстві, чинниками узгодження дій і вчинків людей. Когнітивний компонент моральної самосвідомості передбачає наявність чітких, зрозумілих, значущих для учнів етичних уявлень про добро і зло, толерантні форми поведінки в поліетнічному суспільстві, відповідальність.

Опанування знаннями про історію становлення української державності, спільність історичного минулого, сучасного та майбутнього українського поліетнічного суспільства, матеріальну та духовну культуру народу України сприятиме стійкості ідентифікації з українським народом, розвитку національної гідності, шанобливому ставленню до рідної землі.

Шлях до моральних цінностей та цивілізованих взаємовідносин між людьми проходить не тільки через знання, але й через різноманітні переживання особистості, у яких виявляється її *ставлення* до когось, чогось, того, що діється довкола. В. Мясичев, який розробив психологію теорії відносин (ставлень), довів, що особистість — ансамбль відносин. Вона визначається своїм ставленням до себе, до навколишнього світу, до суспільного оточення, до інших людей [8].

Для нашого дослідження методологічним підґрунтям є найновіша концепція ціннісно-сислової сфери особистості, розроблена І. Бехом. У ній стверджується, що інтеріоризація суспільної цінності в особистісну залежить від того, який тип ставлення складеться між особистістю і певною суспільною цінністю. І. Бех наголошує, що ціннісні ставлення до матеріальних чи ідеальних предметів — це переживання їх бажаності для людини. Учений доводить, що саме у такій психологічній формі суспільні цінності стають суб'єктивними надбаннями особистості [3, с. 200].

Відтак, можна підсумувати, що *ціннісні ставлення* — це реальний, дійсний зв'язок, який встановлює людина з об'єктами навколишньої дійсності у своїй свідомості. Це зв'язок особистісного ставлення «Я — Я», «Я — Ти», «Я — Держава, Суспільство, Нація». Для того, щоб встановився цей дійсний зв'язок, суспільна цінність інтеріоризувалася в особистісну, потрібна *емоційна складова*. Знання, не збагачені емоційно, значно гірше засвоюються. Це доводить необхідність розвитку емоційно-мотиваційної складової моральної самосвідомості.

В емоціях і почуттях відображений вибірковий характер людської свідомості, оскільки найчастіше переживання викликані тими об'єктами і явищами, які набувають для індивіда певного життєвого значення, стають для нього цінними, тому що сприяють (або перешкоджають) задоволенню різних його потреб. Саме у зв'язку з *потребами та інтересами* емоції та почуття стають спонуканням до діяльності, регуляторами активності.

Стосовно нашого дослідження, фундаментальною складовою моральної самосвідомості особистості є позитивні емоції, які сприяють створенню комфортних умов життєдіяльності кожного індивідууму в гуманному виховному середовищі. Разом із тим моральна самосвідомість несумісна з проявами таких емоцій, як гнів, роздратування, презирство, зневага). Означені емоції формують комплекс ворожості, яка, своєю

чергою, може викликати прояви агресії. Якщо ж такі прояви відбуваються часто, вони трансформуються в більш стійкі емоційні утворення — *почуття*, а потім — у рису характеру.

Почуття — це найвищий, найглибший, достатньо тривалий рівень переживань особою свого ставлення до себе, до подій, осіб, предметів, які були, є і будуть. У них відображене стійке ставлення особистості до суспільних подій інших людей, самої себе. Джерелом цих почуттів є взаємини особистості з людським оточенням. До цих почуттів належать свобода, доброзичливість, чесність, чуйність, совість тощо.

Аморальний індивід може мати досить чіткі уявлення про норми моралі, при цьому порушуючи їх. Однак людина не може бути аморальною, якщо в неї розвинуто моральне почуття, здатність до моральних переживань.

Моральні почуття нерозривно пов'язані з моральним *ідеалом* — уявленням про ідеальну поведінку людини, її ставленням до життя. На шляху до ідеалу підлітки і молодь переживають, здійснюють пошуки самих себе, усвідомлюють своє «Я». На основі самопізнання власних цінностей формується самооцінка зростаючої особистості. *Самооцінка* — оцінка себе, своєї діяльності, своїх здібностей і можливостей, свого становища у певній групі чи організації та в колі друзів. Адекватна самооцінка не можлива без розвинутої *рефлексії*.

«Рефлексія» тлумачиться як процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів, станів [4, с. 568]. Традиційно вважають, що рефлексія є засобом усвідомлення індивідом підґрунтя власних дій, зорієнтованістю мислення на себе і продукти своєї діяльності. Її кваліфікують як нормативно-пояснювальну. Особливу увагу до рефлексії приділяють старшокласники. «Інтерес до себе в ранній юності, — підкреслює А. Мудрик, — величезний, оскільки проблема становлення самосвідомості — одна із центральних у ранньому юнацькому віці» [7, с. 176].

«Важливе значення в процесі виховання підростаючого покоління, — наголошує І. Д. Бех, — має особистісна рефлексія, пов'язана із смисло-ціннісною самосвідомістю суб'єкта, його Я-духовним» [1, с. 48]. З огляду на духовно перетворювальні можливості дослідник виокремлює такі її типи:

1) регулятивна рефлексія. Це активність суб'єкта, метою якої є свідоме регулювання перебігу психічних процесів, її внутрішнім об'єктом є увага, яка, на відміну від пізнавальних процесів (мислення, пам'яті), особливого змісту не має, а лише

надає спрямованості і зосередженості цим процесам і визначає їхню продуктивність;

2) визначальна рефлексія. Вона проявляється як осмислення суб'єктом свого Я, для того щоб переконатися, чи відбулися зміни у внутрішній особистісній структурі;

3) синтезувальна рефлексія. Полягає в об'єднанні сформованих духовних цінностей у цілісне Я-духовне. За її участю й створюється образ Я особистості;

4) створювальна рефлексія. Її функцією є духовно-моральний розвиток і саморозвиток особистості як об'єктивація її самосвідомості [1, с. 48].

Рефлексивність свідомості в період ранньої юності набуває інтенсивності, а отже вона зачіпає різні прояви внутрішньої структури особистості. Пізнаючи себе, старшокласники формують *образ свого «Я»*.

Аналізуючи сутність «Я», А.Г. Спіркін зазначав, що це певний морально-психологічний, характерологічний і світоглядний стрижень особистості. Людиною зі справжнім «Я» є та, яка ставить перед собою змістовні цілі й твердо досягає їх, оскільки відмова від них спричинила б руйнацію її індивідуальності, її «Я». Дослідник наголошував, що «Я» — це самоконтролююча сила духу; це все, чим ми є для себе та для інших людей, і насамперед, для самих себе у своїй самосвідомості, самооцінці й самопізнанні [9, с. 133]. Людське «Я» змінюється під впливом часу, обставин, культури, виховання, самопочуття, але все ж зберігає внутрішню цілісність і відносну сталість. Завдяки своєму «Я» індивід залишається самим собою.

Загалом погоджуючись із трактуванням сутності «Я» А.Г. Спіркіним, методологічною основою для нашого дослідження вважаємо ідею І. Д. Беха, який розглядає образ «Я» як систему *вищих духовних цінностей* особистості. Академік підкреслює, що формування у старшокласників образу «Я» відбувається у процесі діяльності і спілкування з усіма людьми, які їх оточують [1, с. 21].

Діяльність і спілкування є значущими для індивіда щодо його *потреб і мотивів*. Потреба сприяє активізації внутрішніх сил у досягненні мети та розв'язанні конкретних завдань для її реалізації. Вона перетворюється на конкретний мотив поведінки, який спонукає до діяльності. Отже, мотив — це внутрішнє спонукання особистості до того чи іншого виду активності, пов'язане із задоволенням певної потреби. Мотивами можуть виступати: почуття, інтереси, ідеали особистості,

її переконання, соціальні настанови. Мотиви самоствердження, самовираження і самореалізації є визначальними спонуками, котрі дають юнакам і дівчатам змогу, чіткіше усвідомлюючи мету, поглиблювати власні пізнавальні, психічні, моральні сутнісні якості. Це, своєю чергою, є основою підвищення рівня моральної самосвідомості. При цьому слід зазначити, що нижчі потреби більш ефективно спонукають людину до діяльності, ніж вищі, духовні потреби. Щоб духовна потреба стала усвідомленою і спонукальною, вона має зачіпати емоційно-почуттєву сферу особистості.

Важливими для виховання моральної самосвідомості є почуття особистості, пов'язані з *практичною діяльністю* молоді, як у середовищі однолітків, так і в поліетнічному соціумі. Людина виявляє активність, щоб задовольнити ряд потреб, і використовує для цього діяльність. Однак, якщо на шляху до досягнення мети виникає перешкода, суб'єкт діяльності використовує волю. Від *вольової діяльності* людини значною мірою залежить уміння долати труднощі і перешкоди на шляху до мети. «Воля — свідомо саморегуляція людиною своєї поведінки й діяльності, регулююча функція мозку, що полягає в здатності активно домагатися свідомо поставленої мети, переборюючи зовнішні і внутрішні перешкоди. Воля виконує дві взаємопов'язані функції: спонукальну і гальмівну, що виявляється у спрямуванні активності, її посиленні, а також у стриманні зовнішніх рухів та дій. Воля виявляється у формі організованих дій, вчинків і поведінки. Високий моральний розвиток особистості — найважливіша й необхідна умова виховання волі і основний шлях її виховання» [5, с. 83].

Для виховання моральних потреб, інтересів, переконань, почуттів, мотивів, ціннісних ставлень, які є регуляторами поведінки і діяльності особистості, надзвичайне значення має розвиток діяльно-поведінкової складової моральної самосвідомості. «*Діяльність* — це здатність людини вносити в дійсність зміни» [5, с. 135]. Процес діяльності становить пов'язані між собою дії, що являють зовнішній прояв сформованості вольових якостей та довершеності вольового акту як основи управління собою. Компонентами будь-якої дії виступають: мета, засоби і результат. Неусвідомленість мети, сприйняття її як внутрішньо неопосередкованої, а нав'язаної ззовні, призводить до неузгодженості між результатом та засобами його досягнення.

Сама по собі діяльність не є чинником виховання моральної самосвідомості учнів загальноосвітніх навчальних закла-

дів. Вона може бути нейтральним або й шкідливим у виховному плані явищем. Лише через набуття морального досвіду і гуманних відносин через особистісно значущу та соціально цінну громадську діяльність відносно суспільства, народу, культури цей процес набуває значущості у вихованні означеного утворення у молоді.

Для того, щоб громадська діяльність була соціально цінною та особистісно значущою, необхідні свідомі вольові дії особистості, пов'язані з подоланням зовнішніх обставин і приборканням бажань, а також свідомим управлінням своєю поведінкою та вмінням боротися зі шкідливими звичками. При цьому неабиякого значення набуває усвідомлення особистістю своєї здатності приймати рішення, робити вибір, віра в себе кращого, що призводить до емоційного умовиводу «якщо не я, то хто ж». «Прийняте рішення — це свого роду моральне зобов'язання, яке добровільно взяла на себе особистість, скріпила його своєю сутністю» [2, с. 3-12].

Відповідно, у творенні мотивів соціально цінної особистісно значущої громадської діяльності і відносин значну роль відіграє процес *самовиховання*, адже лише сама особистість може сформувати певні мотиви, а ззовні формуються тільки мотиватори — психологічні фактори, що беруть участь у конкретному мотиваційному процесі та обумовлюють прийняття людиною рішення [6, с. 85].

«Самовиховання — систематична й свідома діяльність людини, спрямована на вироблення в собі бажаних фізичних, розумових, моральних, естетичних якостей, позитивних рис волі і характеру, усунення негативних звичок» [5, с. 411]. Для того, щоб поліпшувати свої моральні риси та зменшувати егоїстичні прояви, учням необхідно спочатку пізнати себе, свій внутрішній світ, адекватно оцінити власне «Я», ставлення до інших. Тому, в контексті досліджуваної проблеми, вихованці мають вміти рефлексувати, оволодівати сучасними методами вдосконалення своїх моральних якостей та цінностей.

Література

1. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. / І.Д. Бех. — К. : Академвидав, 2012. — 256 с. — (Серія «Альма-матер»).
2. Бех І.Д. Психологічна сутність гуманізму у вихованні особистості / І.Д. Бех // Педагогіка і психологія. — 1994. — №3. — С. 3-12.
3. Бех І.Д. Психологічні джерела виховної майстерності : навч. посіб. / І.Д. Бех. — К. : Академвидав, 2009. — 248 с. — (Серія «Альма-матер»).

4. Головин С.Ю. Словарь практического психолога / сост. С.Ю. Головин. — Минск : Харвест, 1998. — 568 с.
5. Гончаренко С.У. Український педагогічний енциклопедичний словник / Семен Устимович Гончаренко. — 2-ге вид., доп. й виправ. — Рівне : Волинські обереги, 2011. — С. 83.
6. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Е.П. Ильин. — СПб. : Питер, 2000. — 512 с. — (Серия «Мастера психологии»).
7. Мудрик А.В. О воспитании старшеклассников / Анатолий Викторович Мудрик. — Просвещение, 1981. — 176 с.
8. Мясищев В.Н. Психология отношений / Владимир Николаевич Мясищев ; под ред. А.А. Бодалева. — М. : Институт практической психологии ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1995. — 356 с.
9. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание : монография / Александр Георгиевич Спиркин. — М. : Политиздат, 1972. — 303 с.

В статье раскрыта сущность нравственного самосознания подрастающей личности. Определены базовые ценности этого феномена. Исследованы основные компоненты воспитания нравственного самосознания детей и ученической молодёжи: знания, ценностные отношения, интересы, эмоции, чувства, потребности и мотивы, самооценка, рефлексия, практическая деятельность, волевая деятельность, высшие нравственные ценности, идеалы, самовоспитание.

Ключевые слова: нравственное самосознание, основные компоненты воспитания, подрастающая личность.

K. I. Chorna

The Main Components of Moral Self-Consciousness of Personality

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskooho Str., Kyiv, Ukraine).

The article deals with the essence of moral self-consciousness of personality as the awareness of oneself, one's moral values, attitudes, skills, potential, actions, their motives and effects, adjusting own behavior and moral self-improvement. It is noticed that the development of moral self-consciousness of children and youth in modern terms should be directed at the formation of the system of humanistic values. Basic values of moral self-consciousness are defined such as freedom, responsibility, dignity, conscience, self-sufficiency. The basic components of education of moral self-consciousness of children and youth are researched: knowledge, value attitudes, interests, emotions, feelings, needs and motivations, self-esteem, reflection, practical activity, will, high moral values, ideals, self-education.

Keywords: moral self-consciousness, basic components of education, personality.

References

1. Bekh, I. D. (2012). Osobystist u prostori dukhovnoho rozvytku [Personality in the space of spiritual development]. Kyiv: Akademydav.
2. Bekh, I. D. (1994). Psykholohichna sutnist humanizmu u vykhovanni osobystosti [The psychological essence of humanism in education of personality]. Pedahohika i psykholohiia, 3, 3-12.
3. Bekh, I. D. (2009). Psykholohichni dzherela vykhovnoi maisternosti [Psychological sources of educational skills]. Kyiv: Akademydav.

4. Holovyn, S. Ju. (1998). Slovar prakticheskogo psikhologa [Dictionary of practical psychologist]. Minsk: Kharvest.
5. Honcharenko, S. U. (2011). Ukrainskyi pedahohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk [Ukrainian pedagogical encyclopedical dictionary]. Rivne: Volynski oberehy.
6. Ilin, E. P. (2000). Motivatsiya i motivy [Motivation and motives]. St. Petersburg: Piter.
7. Mudrik, A. V. (1981). O vospitanii starsheklassnikov [On education of senior students]. Prosveshchenie.
8. Miasyshchev, V. N. (1995). Psikhologhiia otnoshenii [Psychology or relationships]. Moscow: Institut prakticheskoi psikhologii, Voronezh: NPO «MODEK».
9. Spirkin, A. H. (1972). Soznaniie i samosoznaniie [Consciousness and self-consciousness]. Moscow: Politizdat.